

LİŇVOKULTUROLOGİYANIN MÜASİR PROBLEMLƏRİ MODERN PROBLEMS OF LINGUOCULTUROLOGY

Aysel Abdullayeva

Bakı Dövlət Universiteti

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-9599-1034>

XÜLASƏ

Dil haqqındakı elmin XIX əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif məktəblərə, XX əsrin əvvəllərindən ayrı-ayrı multidissiplinar sahələrə bölünməsi çox ciddi müzakirələrlə müşayiət olunmuşdur. Yeni əsrin əvvəllərindən isə rəngarəng məktəblərə və sahələrə “Tezis-antitezis-sintez” məntiqi ilə ümumiləşdirici baxış meyilləri güclənməkdədir. Ancaq bu, mexaniki deyil, analitik- metodoloji bir ümumiləşdirmədir ki, hər bir məktəbin və sahənin fəaliyyət hüdudlarını, problemlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məqalənin aktuallığını məhz bu cəhət, yəni linqvokulturologiyanın multidissiplinar sahə olaraq bir neçə on illik təcrübədə qazandığı uğurların, rastlaşdığı çətinliklərin müasir mövqedən işıqlandırılması təşkil edir. Linqvokulturologiya öz elmi-metodoloji köklərini etnolinqvistikadan alsa da, keçən əsrin sonlarından başlayaraq müstəqil multidissiplinar sahə kimi linqvistika ilə kulturologiyanın hüdudunda inkişaf etməkdədir. Artıq müxtəlif sistemli dillərə tətbiq əsasında zəngin material bazasına, kifayət qədər geniş tədqiqat texnologiya və üsullarına malik bu sahə Azərbaycanda da öz mövqelərini möhkəmləndirməkdədir. Azərbaycan linqvokulturologiyasının ilk təcrübələri ümumən türk mənşəli Azərbaycan dilinin bu baxımdan bir də ona görə münbit obyekt olduğunu təsdiq edir ki, burada – Azərbaycan dilində həm türk, həm ərəb, həm də fars mənşəli elementlərin çox zəngin linqvokulturoloji əlaqələri mövcuddur. Bu isə tədqiqatçı qarşısında son dərəcə cəzbedici, eyni zamanda sistem-struktur və pragmatik nəzər nöqtəsindən maraqlı bir “mənzərə” yaradır

Açar sözlər: linqvokulturologiya, müasir problem, tezis

ABSTRACT

The division of linguistic science into various schools since the beginning of the 19th century, and into separate multidisciplinary fields since the beginning of the 20th century, was accompanied by very serious discussions. Since the beginning of the new century, the generalizing tendencies towards various schools and fields with the logic of “Thesis-antithesis-synthesis” have been strengthening. However, this is not a mechanical, but an analytical-methodological generalization that allows us to determine the limits of activity and problems of each school and field. The relevance of the article is precisely this aspect, namely, the illumination of the successes and difficulties encountered by linguoculturology as a multidisciplinary field over several decades of experience from a modern perspective. Although linguoculturology takes its scientific and methodological roots from ethnolinguistics, since the end of the last century it has been developing as an independent multidisciplinary field within the boundaries of linguistics and culturology. This field, which already has a rich material base and a fairly wide range of research technologies and methods based on its application to languages of various systems, is strengthening its position in Azerbaijan. The first experiences of Azerbaijani linguoculturology confirm that the Azerbaijani language, which is generally of Turkic origin, is a fertile object in this respect, also because here - in the Azerbaijani language

- there are very rich linguoculturological connections of elements of both Turkic, Arabic and Persian origin. This creates an extremely attractive, and at the same time interesting "landscape" for the researcher from a system-structural and pragmatic point of view.

Keywords: linguoculturology, thesis, modern problem

GİRİŞ

Hər bir xalqın dili ilə onun mədəniyyəti arasındakı əlaqələrin tarixinin nə qədər qədim olduğu, şübhəsiz, heç bir mübahisə doğurmur, lakin o da mübahisəsizdir ki, həmin əlaqənin əsaslandırılmış elmi-metodoloji prinsiplərlə tədqiqi çox-çox sonrakı dövrlərə – XX əsrin ortalarına aiddir. Dil haqqındakı elmin banisi, dahi alman mütəfəkkiri V. fon Humboldt hələ 1820-ci ildə Berlin Elmlər Akademiyasında “İnkişaflarının müxtəlif dövrlərinə tətbiq edilməklə dillərin müqayisəli öyrənilməsi haqqında” məruzəsində demişdi:

“Hər bir xalqın mədəniyyəti onun xüsusi qabiliyyəti və taleyindən asılıdır ki, əsası daha çox, xalqda hər dəfə yenidən təzahür edən ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyətindən ibarətdir. Dilin orqanizmi intellektual insanın fiziologiyası sahəsinə, mədəniyyət isə tarixi inkişaf sahəsinə aiddir” (Cəfərov, 2020: 47).

Doğrudur, dillə mədəniyyət arasındakı bu cür V. fon Humboldt qarşılaşdırması sonrakı dövrlərdə müxtəlif mövqelərdən tənqid olunmuş, həm dilə, həm mədəniyyətə, həm də onların əlaqəsinə dair fərqli konsepsiyalar meydana çıxmışdır, ancaq dahi dil filosofunun dillə mədəniyyət arasındakı son dərəcə dərin mənəvi köklərə nüfuzu neohumboldtçuluq səviyyəsində yeni ideyaların təşəkkülünə mane ola bilməmişdir.

V. fon Humboldt sözügedən məruzəsində bəyan etmişdi:

“Dilin orqanizminin öyrənilməsi, nə qədər mümkündürsə, geniş tutuşdurmalar, mədəniyyətin inkişafına nüfuz isə diqqətin bir dilə cəlb edilərək onun ən incə özünəməxsusluqlarının öyrənilməsinə tələb edir ki, tədqiqatın əhatəçə genişliyi və dərinliyi buradan irəli gəlir... Dillərin bu üsulla aparılan müqayisəsi ortaya çıxara bilər ki, dili insan hansı müxtəlif üsullarla yaratmışdır və fikirlər aləminin hansı hissəsini dilə gətirmək ona nəisib olmuşdur, xalqın fəaliyyəti dilə necə təsir göstərmişdir və dil ona hansı əks təsiri etmişdir” (Cəfərov, 2020: 47).

Dil və mədəniyyət probleminə bu konseptual nöqteyi-nəzərdən baxsaq aydın görmək olar ki, o, bugünə qədər davam edən ənənəvi münasibətdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Həmin ənənəvi baxış, bir qayda olaraq, dilə ümumi mədəni hadisə və ya proseslər kontekstində baxmaqla dil, əslində, nitq mədəniyyətini ümumi insan mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi kimi qiymətləndirməkdən o tərəfə keçmir. Belə ki, “elmi-texniki inqilabın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində və yeni insan tərbiyəsi kimi çox mühüm işdə normalaşdırılmış dil quruculuğunun, başqa sözlə nitq mədəniyyətinin durmadan yüksəldilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır” (Axundov, 2006: 115).

V. fon Humboldtun məsələyə baxışında isə həm dil, həm də mədəniyyət anlayışları “xalqın ruhu” superanlayışından çıxış edilərək izah olunur. O, “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” əsərində yazır:

“Xalqın dilinin mənəvi xüsusiyyəti və quruluşu bir-biri ilə o qədər sıx birlikdə olur ki, əgər biri mövcuddursa, bundan mütləq o birinin də mövcudluğu hasil olur... Dil xalqların mənəviyyatının sanki xarici təzahürüdür, xalqın dili onun mənəviyyatıdır, xalqın mənəviyyatı da onun dilidir və bundan daha çox eynilik təşkil edən bir şeyi təsəvvürə gətirmək çətindir” (Cəfərov, 2020: 79- 80).

V. fon Humboldtun zəngin yaradıcılıq irsi dilçilikdə bir çox təmayüllərin meydana gəlməsi üçün zəruri şərt olmuşdur. Məsələn, “dilin ayrı-ayrı fərdlərin fəvqündə durması haqqındakı fikri əsasında sosioloji dilçilik məktəbi; onun dili vahid sistem hesab etməsindən struktur dilçilik (dilçilikdə strukturalizm) məktəbi; dili ayrı-ayrı fərdlərin təfəkkürü ilə bağlaması ideyasından psixoloji dilçilik cərəyanı; dili təfəkkürün məntiqi formaları ilə bağlamasından məntiqi dilçilik cərəyanı; onun “dil ayrı-ayrı fərdlərin milli mədəniyyətə münasibətini ifadə edir” fikri əsasında estetik dilçilik (dilçilik estetizmi) cərəyanı; Humboldtun “xalq ruhu” anlayışından isə dilçilikdə etnopsixologizm cərəyanı yaranmışdır” (Axundov, 2006: 28- 29).

Göründüyü kimi, dahi dilçinin ideyaları əsasında sonralar meydana çıxmış dilçilik məktəb və cərəyanları sırasında linqvokulturologiyanın, yaxud daha dəqiq desək, linqvistik kulturologiyanın adı birbaşa çəkilmir, ancaq yuxarıda gətirdiyimiz sitatlardan da məlum olur ki, V. fon Humboldt dilə sözün geniş mənasında mədəniyyət (kulturologiya) hadisəsi kimi baxmağın da ideya-metodoloji bünövrəsini müəyyən etmişdir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət dil haqqındakı elmin digər müxtəlif elmlərin diferensial təzahürləri ilə mexaniki əlaqələrindən, yaxud dilin ayrı-ayrı insan fəaliyyəti sahələri ilə üzdə olan, yəni birbaşa müşahidəyə gələn zahiri kontaktlarından getmir. Odur ki, “Ümumi dilçilik” müəllifi yazır:

“Dahi alman mütəfəkkirinin elmi dünyagörüşü üçün səciyyəvi olan çoxşaxəlilik, yəni dilin tədqiqatında müxtəlif elmi istiqamətlərin bir məcraya gətirilməsi özünü burada da göstərir: linqvokulturologiya dilçiliklə mədəniyyətsünaslıqdan başqa, etnosünaslıq, psixologiya, sosiologiya və bir sıra fəlsəfi elmlərin “dialog”una əsaslanır. Və nə qədər şərti olsa da, **linqvokulturoloji vahid** adlandırma biləcəyimiz hadisə izah edilərkən həmin elmlərin həm ayrı-ayrılıqda, həm də birgə yardımına ehtiyac duyulur” (Cəfərov, 2023: 190).

Fikrimizcə, həm F. de Sössürün dil haqqındakı elmdə özünü göstərən yeni cərəyanı yaradıcı münasibətini, həm də yeni cərəyanın – linqvokulturologiyanın multidissiplinar bir sahə olmaqla nəzəri-metodoloji mahiyyətini daha yaxından anlamaq üçün verilmiş sitatda üç məqam üzərində dayanmaq lazım gəlir. Birincisi, artıq qeyd edildiyi kimi, etnosünaslıq, psixologiya, sosiologiya və s. elmlərin kulturologiya ilə bağlı olmasıdır ki, bu, insanın, ümumiyyətlə, cəmiyyətin ictimai “əhvali- ruhiyyə”sinin bütövlüyündən, yəni müxtəlif halların həmin “əhvali-ruhiyyə”d özünəməxsus assosiativ birləşməsindən irəli gəlir. Ona görə də linqvokulturologiyanın obyektini olan dil hadisələri eyni zamanda etnolinqvistikanın, psixolinqvistikanın, sosiolinqvistikanın və s. obyektinə ola bilər. F.de Sössürün məşhur ifadəsi ilə desək, burada da “obyekt heç də baxış, nəzər nöqtəsini müəyyən etmir, əksinə, burada, demək olar ki, baxış, nəzər nöqtəsi obyektin özünü yaradır” (Sössür, 2018: 18). Ona görə də dilin elə bir qatı mövcuddur ki, müxtəlif nitq təzahürlərinin çoxəsrlik təcrübəsi orada eyni zamanda müxtəlif nəzər nöqtələrinin – etnolinqvistika, psixolinqvistika, sosiolinqvistika və s. ilə yanaşı linqvokulturologiya üçün də zəngin material verir.

İkincisi, sözügedən sahələrin eyni bir obyektə münasibətdə, prinsip etibarilə, sərbəst, yaxud müstəqil olduqlarını qəbul etməklə yanaşı, bir- birindən tamamilə təcrid olduqlarını da söyləmək mümkün deyil. Bu isə o deməkdir ki, həmin multidissiplinar sahələr dil təzahürləri, nəticə etibarilə, ümumən dil materialı orbitində məhz “dialog” ünsiyyətindədir. Xüsusilə o baxımdan ki, bir çox hallarda müxtəlif sahələr eyni bir dil materialından məhz ona lazım olan “informasiya”nı əxz edir, yəni bir halda etnolinqvistik dəyər daşıyan fakt digər hallarda linqvopsixoloji, linqvososioloji və ya linqvokulturoloji dəyərə malik ola bilər; hətta elə hallar da mümkündür ki, həmin dəyərlərin hansının daha əhəmiyyətli olduğunu seçib ayırmaq, praktik olaraq, mümkün olmur.

Üçüncüsü, **linqvokulturoloji vahid** anlayışı yeni elmi istiqamətin problemləri baxımından olduqca böyük maraq doğurmaqla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, dildə, yaxud bu və ya digər mətndə bilavasitə verilmiş bir formuldan daha çox, funksional hadisədir, başqa sözlə, həmin vahidi yeni elmi istiqamət – linqvokulturologiya cöxsaylı, müxtəlif funksiyalı vahidlər arasından, adətən, deduktiv fəhmlə seçib ortaya çıxarır.

ƏSAS HİSSƏ

Dilçiliklə əlaqədar olan bir sıra multidissiplinar sahələrə – burada söhbət həm artıq mövcud olan, hətta müəyyən elmi- metodoloji təcrübə qazanmış, öz aktual problemlərinin hüdudlarını müəyyənləşdirmiş, həm də yaxın gələcəkdə zühur edəcəyi ehtimal olunan sahələrdən gedir – əgər belə demək mümkünsə, zəruri ilkin şərtlər hazırlamış V.fon Humboldt ideyalarının mərkəzində, yəqin ki, dilin sadəcə sistem deyil, yaradıcı bir sistem olması barədəki müddəa dayanır:

“Dil ölü məhsul (Erzeugtes) kimi yox, yaradıcı proses (Erzeugung) kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Həm də bu zamanonun əşyalara işarə etməsi və ünsiyyət vasitəsi kimi funksiya göstərməsini təcrid etmək və bununla yanaşı, onun daxili mənəvi fəaliyyətlə sıx əlaqəsinə və bu iki hadisənin qarşılıqlı təsiri faktına böyük diqqətlə yanaşmaq lazımdır” (Cəfərov, 2020: 81).

Burada dilin kommunikativ funksiyası ilə geniş mənada ekspressiv funksiyası fərqləndirilir ki, hazırkı halda bizi maraqlandıran məhz sonuncudur. Ekspressiv funksiya, əslində, özündə dil təfəkkürünün, nəticə etibarilə, idrakın, yaxud dərrakənin olduqca mürəkkəb mənzərəsini ehtiva edir ki, həmin mənzərə həm miqyası, həm də dinamizmi və ya prosesuallığı ilə səciyyəlidir. XX əsrin sonlarından etibarən getdikcə güclənən koqnitiv tədqiqatlar bu sahədə artıq kifayət qədər aktual sayılan, çox hallarda isə multidissiplinar elmlərin bütöv bir şəbəkəsini yaradan, eyni zamanda müəyyən ziddiyyətlərə də yol verən bir “super elm” təqdim etmişdir ki, linqvokulturologiya da bir çox hallarda onunla hesablaşmalı olur (bu barədə bax: Rəcəbli, 2021, Veysəlli, 2015, Abdullayev 2006).

V.fon Humboldt dil haqqındakı öz fundamental ideyasını həm davam etdirərək, həm də izah edərək yazır: “Dil fəaliyyətin məhsulu (Ergon) deyil, fəaliyyətdir (Energeia). Buna görə də onun həqiqi tərifi ancaq genetik ola bilər. Dil ruhun artikulyasiya edilən səsi, fikri ifadə etmək üçün yararlı etməyə yönəldilən, daim yenidən başlanan işdir. Ciddi mənada bu tərif nitq fəaliyyətinin hər bir aktı üçün yararlıdır, lakin həqiqi və gerçək mənada dil dedikdə yalnız nitq fəaliyyəti aktlarının bütün məcmusunu başa düşmək lazımdır” (Cəfərov, 2020: 83).

Məsələ burasındadır ki, həm ünsiyyət vasitəsi olan dil, həm də ünsiyyət prosesi olan nitq, eləcə də, ümumiyyətlə, nitq fəaliyyəti öz funksiyasını həyata keçirmək üçün səslərin ideyalarla mexaniki “motivlənmə”si ilə kifayətlənə bilməz. bu isə öz arxasınca olduqca zəngin ilkin şərtlər şəbəkəsi gətirir, belə ki, təfəkkürdə dərin izlər buraxan ictimai varlıq özünün rəngarəng təbiəti ilə dili də “rəngləyir”, müxtəlif spektrlərə ayırır. Həm ünsiyyətə (kommunikasiyaya), həm də idraka (ekspressiyaya) “hopan” ictimai varlıq hər iki prosesin dayanıqlılığını, maddi aləmə istinadını təmin etmiş olur. Ancaq müxtəlif xalqların müxtəlif dillərdə danışması göstərir ki, yalnız “dil ruhunun artikulyasiya edilən səsləri” deyil, ruhun özündə də ciddi fərqliliklər mövcuddur.

A.Axundov yazır: “V.Humboldtun ideyası yeni humboldtçuluqda, xüsusən yeni humboldtçuların başçısı Leo Vaysgerberin əsərlərində inkişaf etdirilir. Onun 1949- 1950- ci illərdə ilk nəşri çapdan çıxmış “Alman dilinin qüdrəti haqqında” adlı dördcildlik əsərinin

“Alman dilinin dünyagörüşü haqqında” adlanan cildində dil və xalqın əlaqəsi problemi öz geniş izahını tapmışdır” (Axundov, 2006: 123).

Əlbəttə, xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, V.fon Humboldtun tamamilə elmi mahiyyət daşıyan “xalq ruhu” anlayışından bir çox hallarda konyuktur məqsədlə istifadə edilməsi, bu və ya digər xalqın “yaradıcı”, digər xalqın isə ruh etibarını ilə “təqlidçi” olması kimi yanlış fikirlərə meydan verilməsi halları da mövcuddur. Bunun ən səciyyəvi təzahürü uzun tənəzzül dövrlərindən sonra, əgər belə demək mümkündürsə, dirçəliş dövrünə qədəm qoyan xalqlarda, daha doğrusu, həmin xalqların ziyalıların ideya- mənəvi fəaliyyətində özünü göstərir.

“Dilin mədəniyyətlə, xalq adət və ənənələri ilə, ümumiyyətlə, xalqla əlaqəsinə həsr olunmuş xüsusi dilçilik məktəbi də vardır. Amerika dilçiləri E.Sepir və B.Uorfun adı ilə bağlı olan həmin məktəb şərti olaraq etnolinqvistika dilçilik məktəbi adlanır. Etnolinqvistika dil və xalq arasında olan əlaqələri, dilin fəaliyyətində və inkişafında lingvistik və etnik amillərin qarşılıqlı təsirini öyrənir” (Axundov, 2006: 123).

Linqvokulturologiyadan bəhs edərkən etnolinqvistika barədə ayrıca danışmaq, ilk növbədə, aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

1) bu multidissiplinar (fənlərarası) elmlərdən birincisi formalaşana qədər ikincisi kifayət qədər zəngin və dünya alimlərinin diqqətini cəlb edəcək bir axtarışlar yolu keçmiş, hətta onun (birincisinin) bir çox mövzularını, problemlərini özündə ehtiva eləmişdir;

2) “lingvistik və etnik amillərin qarşılıqlı təsiri” dedikdə burada mədəniyyət amilinin bütün hallarda özünü göstərəcəyi heç bir şübhə doğurmur, çünki etnosu səciyyələndirən ən mühüm əlamətlərdən biri sözün geniş mənasında mədəniyyətdir.

Məlum olduğu kimi, etnolinqvistika Amerikanın yerli əhalisinin – hinduların mədəniyyət və dillərinin öyrənilməsi əsasında meydana çıxmışdır. Belə ki, “mədəniyyət, adət-ənənə, etik və dini təsəvvür formaları, bir tərəfdən, dilin strukturu isə digər tərəfdən, Amerika hindularındakı fəvqəladə dərəcədə özünəməxsus xarakteri alimlərin o vaxta qədər bu vilayətlərdə rast gəldiklərindən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Həmin vəziyyət Amerika alimlərinə belə fikir təlqin etmişdir ki, dilin, mədəniyyətin və təfəkkürün formaları arasında birbaşa əlaqələr vardır” (Звегинцев, 1960: 113).

Amerika dilçilərinin patriarxı Frans Boas həmin əlaqələrin mexanizmi barədə danışarkən göstərir ki, “tələffüz edilən səs qrupları artikulyasiya olunan nitqin bütün növlərində ideyaların verilməsinə xidmət edir. Və səslərin hər bir qrupunun fiksasiya olunmuş mənası vardır. Dillər yalnız fonetik elementlərinin tərkib xarakterinə, səs qruplarına görə deyil, həmçinin fiksasiya olunmuş fonetik qruplarda öz ifadəsini tapan ideya qruplarına görə də fərqlənirlər” (Boas, 2013: 3). Yüzlərlə hindu dillərinin inkorporlaşan, yəni söz- cümlə quruluşunun ideyalara bu qədər “ekvivalentliyi”, həmin ideyaların da, tamamilə təbii olaraq, xalqların etnoqrafik mədəniyyətlərinin bilavasitə təzahürü olması F.Boası belə bir fikrə də gətirmişdi ki, “əgər anlayışların bütün kütləsi bütün variantları ilə birlikdə dildə tamamilə müxtəlif cinsli və bir-birinə uyğun gəlməyən səs kompleksləri vasitəsilə ifadə olunsaydı, elə bir vəziyyət yaranardı ki, olduqca yaxın ideyalar öz yaxınlarını fonetik simvollarının müvafiq yaxınlığının köməyi ilə tapa bilməzdi və ifadə etmək üçün qeyri-məhdud sayda çox müxtəlif fonetik qruplar tələb olunardı. Bu halda ideya ilə onu təqdim edən səs kompleksi arasındakı assosiasiya o dərəcədə stabil olmazdı ki, istənilən anda avtomatik şəkildə üzərində düşünülmədən yaransın” (Boas, 2013: 5).

Görkəmli Amerika dilçisinin bu və buna bənzər mülahizələri linqvokulturoloji baxımdan da metodoloji dəyərə malik bir neçə müddəalar formulə etməyə imkan verir:

1) səs kompleksi ilə ideyalar arasındakı əlaqələr, yaxud “identiklik” hər hansı inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq – yəni istər Amerika hindularının, istərsə də Qərbi Avropa xalqlarının dilləri olsun – o dərəcədə təbii, təkrarolunan və qanunauyğundur ki, onun əsasında müəyyən nəzəriyyələr qurmaq özünü doğrultmaya bilməz.

2) bu əlaqələr müasir sivilizasiyaya qoşulmamış, yazısız dillərdə daha sıx, daha “məhsuldar” olub, əsasən, xalqın, cəmiyyətin yaşayış tərzini, etnoqrafiyasını, dünyagörüşünü, etnopsixologiyasını və s.-dən irəli gəlir, başqa sözlə, müasir sivilizasiyaya qoşulmuş xalqlar öz xarakterlərini dildə “gizlətməyə çalışdıqları” halda, birincilər həmin xarakterini sadələşdirməsinə “büzə verirlər”;

3) birinci qrupa məxsus – öz etnoqrafik- mədəni xarakterini daha açıq şəkildə göstərən xalqların, eləcə də dillərin “təcrübə”sindən istifadə edərək elə metodoloji üsullar, prinsiplər müəyyən etmək olar ki, ikinci qrup dillərdə “gizlədilmiş” arxaik etnoqrafik – mədəni informasiya üzə çıxarılsın. Etnolinqvistikanın, əslində isə, etnolinqvistikada birləşən bir sıra digər multidissiplinar istiqamətlərin mövzusunun müəyyənləşdirərkən E.Sepir yazırdı:

“Dil sosial gerçəkliyi qavramaq üçün rəhbərlikdir... Müxtəlif dillərdə danışan cəmiyyətlərin yaşadığı dünya müxtəlif etiketli eyni bir dünya deyil, müxtəlif dünyalardan ibarətdir... Dil simvollarının elə bir məhsuldar qapalı sistemidir ki, yalnız dilin köməyi olmadan təcrübə vasitəsilə qazanılmışdır, əslində, o həmin təcrübəni öz formal quruluşu sayəsində təqdim edir, ona görə də biz dilin müəyyənləşdirdiyi normaları təhtəşür olaraq təcrübəyə köçürürük” (Звегинцев, 1960: 117).

Bu ümumi baxış mövqeyindən məsələyə öz münasibətini bildirməyə çalışan rus- sovet dilçisi V.A.Zveginsev dillə mədəniyyət arasında bilavasitə əlaqə axtaran Sepir- Uorf nəzəriyyəsini onda tənqid edir ki, həmin əlaqə bilavasitə yox, məhz vasitəlidir.

Odur ki, yazır: “Adətən, dil və mədəniyyət planlarında B.Uorf o hadisələri seçib ayırır ki, onun şərtlərində müəyyən eynilik təşkil etmiş olsun, sonra isə öz konsepsiyasına uyğun şəkildə göstərir ki, bu mədəniyyət hadisəsi müvafiq dil formasının birbaşa təsirindən meydana gəlmişdir” (Звегинцев, 1960: 131).

Əlbəttə, Amerika dilçisinin baxışlarında dilin cəmiyyətə, xüsusilə fərdə “mədəniləşdirici” təsiri xeyli dərəcədə qabardılır ki, bu mənada onun tənqidçilərinə müəyyən haqq qazandırmaq olar. Ancaq, fikrimizcə, V.A.Zveginsev də özünün tənqidi yanaşmalarında digər bir “maksimalizm”ə yol vermiş olur. O göstərir ki, dillə mədəniyyət arasında birbaşa asılılıq və uyğunluq yoxdur, “ümumi asılılıq vardır ki, onun sayəsində mədəniyyətdə baş verən dəyişiklik dildə vasitəli, dolayısı ilə inikas oluna bilər. Dilin strukturunda ortaya çıxan konkret faktlar, nəticə etibarilə, cəmiyyətin mədəni inkişafı tərəfindən stimullaşdırıla bilər” (Звегинцев, 1960: 133).

Göründüyü kimi, bu “tənqid” B.Uorfun qarşısına qoyduğu və Sepir- Uorf nəzəriyyəsinin metodoloji əsaslarından birini təşkil edən ideyanın, əslində, mexaniki əksidir: birinci halda söhbət dilin mədəniyyətə, ikinci halda isə mədəniyyətin dilə “təsir”indən gedir. Ancaq həqiqət bundan ibarətdir ki, etnolinqvistika öz qeyri-diferensial baxışlar sistemində ona görə orijinaldır ki, məhz dilin strukturunda “süxurlaşmış” mədəniyyət sistemindən, həmin sistemin insanların dünyagörüşünə məhz dil vasitəsilə təsirindən bəhs edir.

Bununla belə, V.A.Zveginsev Sepir- Uorf nəzəriyyəsini kifayət qədər yüksək qiymətləndirmiş, 1950- ci illərdə həmin nəzəriyyə ətrafında gedən müzakirələrdə dilçi, antropoloq, psixoloq və filosofların (Q.Hoyer, C.Qrinberq, Ç.Hokket, E.Hemp, H.Kröber, A.Kaplan, M.Zinger, F.Firinq, E.Lenneberq və b.) iştirakının əhəmiyyətini qeyd etmiş, bunun ardınca isə yazmışdı:

“Təəssüf ki, yüksək səviyyədə münbit şərait olduğu halda, Sovet İttifaqında bu istiqamətdə konkret iş görülməmişdir. Axı Sovet İttifaqının geniş ərazisində çox sayda xalqlar vardır ki, fəvqəladə dərəcədə özünəməxsus mədəniyyətlərə malik olub struktur baxımından cürbəcür dillərdə danışır” (Звегинцев, 1960: 116).

Bu mülahizə sovet dilçiliyi üçün olduğu qədər də postsovet respublikaları dilçiliyi üçün böyük ideya- metodoloji əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Xüsusilə o baxımdan ki, etnolinqvistik tədqiqatların Sovet İttifaqında, demək olar ki, qadağan edilməsi postsovet məkanı üçün bu və əlaqədar elm sahələri üzrə dərin bir boşluğun yaranmasına gətirib çıxardı.

Etnolinqvistikanın və onun daxilindən çıxan multidissiplinar elmi cərəyanların dilə münasibətdə diqqəti çəkən məqamlardan biri ona (dilə) tarixi baxışdır ki, bunun sinxroniyadan fərqli cəhətləri vardır. “Uorfa görə, dil dəyişir, deməli, onunla birlikdə adamları əhatə edən dünya da dəyişir. Lakin, əslində, dünya fiziki olaraq əvvəlki kimi qalır, insanların görüşündə bu dünya haqqında dəyişiklik baş verir. Ona görə də inkişafın müxtəlif mərhələlərində dünya haqqında biliklər dildə fərqli şəkildə ifadə olunur. Məşhur bir kəlam vardır: “Biz Kopernik kimi düşünür, Ptolomey kimi danışırıq” (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2019: 241).

Dil – təfəkkürlə müqayisədə özünün mühafizəkar olduğunu həmişə nümayiş etdirir ki, bu özünü müxtəlif dillərin frazeoloji ifadələrində daha çox göstərir. Məşhur “gün çıxdı”, yaxud “gün batdı” ifadələri bunun ən populyar nümunəsidir.

Linqvokulturologiyanın sələfi olan etnolinqvistikanın iki qolu barəsində bəhs olunur ki, onlardan biri “öz mənbəyini V.Humboldtun ideyalarından götürən alman etnolinqvistikası (H.Kassirer, İ.Triz, L.Vaysgerber...)”, ikincisi “B.Uorf və E.Sepirin tədqiqatlarına əsaslanan və Amerika hindu qəbilələrinin həyat tərzini, mədəniyyətini və dillərini öyrənən Amerika etnolinqvistikası”dır. Etnolinqvistikaya görə, dil xalqın mədəni və mənəvi həyatının mühüm tərkib hissəsi olub, insanların dünyagörüşünə və davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir” (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020: 151- 152).

Deməli, etnolinqvistikanın hər iki qolu öz mənşələrini müxtəlif dilçilik ənənələrindən – birincisi, alman, ikincisi isə Amerika – alsalar da, onlar eyni bir multidissiplinar təmayülün əsasında dayanırlar. Etiraf etmək lazımdır ki, keçmiş sovet dilçiliyi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, multidissiplinar sahələrə, sadəcə, laqeyd yanaşmamış, eyni zamanda onları marksizm- leninizm ideologiyası mövqeyindən “idealist baxışlar” olaraq tənqid etmişdir. Bunun səciyyəvi bir nümunəsinə diqqət yetirək:

“...V.Humboldt və Sepir- Uorf təlimindən təsirlənən, bir növ dilin fəlsəfəsinə əsaslanan etnolinqvistikanın dolaşığı və səhv cəhətləri də çoxdur. Məsələn, bu fəlsəfə dili ünsiyyət vasitəsi etməkdən daha çox insanla xarici aləm arasındakı “orta bir dünya”, aralıq hadisə hesab edir. Həmin fəlsəfi cərəyanın nümayəndələrinin fikrincə, dil “ictimai varlığı qavramaq üçün bir rəhbərlikdir” və insanların dünyagörüşü, davranışı ondan (dildən) asılıdır” (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020: 152).

Bu cür elmi- ideoloji “tənqid”in səciyyəviliyinin bir faktı da ondan ibarətdir ki, sözügedən multidissiplinar dilçilik cərəyanının özündən, yaxud “fəlsəfə”sindən irəli gəlməyən bir əlamət ona süni şəkildə müncər edilir:

“Buradan belə çıxır ki, təbiət və cəmiyyət qanunlarını insanın dərk etməsi heç də xarici aləmin xüsusiyyətlərindən deyil, bəlkə də, insanın hansı dilə malik olmasından asılıdır” (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020: 152).

Məsələnin son dərəcə maraqlı və keçmiş sovet ideologiyasının dil və əlaqədar elmlər probleminə baxışı nöqtəyi- nəzərindən səciyyəvi cəhəti bundan ibarətdir ki, obyektiv

intellektual düşüncə Sepir- Uorf nəzəriyyəsini qiymətləndirsə də, ideoloji mühit öz qeyd- şərtini “kənardan- kənara diqtə etmək” iddiasından əl çəkmir:

“Benjamin Uorfun fikrincə, hər dilin “öz metafizikası” vardır ki, o da insanların baxışlarını və davranışlarını istiqamətləndirir, qabaqcadan müəyyənləşdirir. Bütün bu idealist cəhətlər həmin elmin inkişafına mənfi təsir göstərir. Lakin etnolinqvistika dil və psixologiya, dil və mədəniyyət, dil və tarix problemlərinin tədqiqi ilə də məşğul olur ki, bütün bunlar sovet dilçiliyi tərəfindən də aktual hesab olunur” (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020: 152).

V.A.Zveginsevin “Dilçilikdə yeniliklər” nəşrinin ilk buraxılışında Sepir- Uorf nəzəriyyəsi ilə bağlı dedikləri ilə “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə deyilənlər ziddiyyət təşkil edir. Bu ziddiyyət bir də onunla bağlıdır ki, sözügedən nəzəriyyə, eyni zamanda onun yaratdığı elm artıq dünyada özünü təsdiq etmişdi, geri qalmış sovet dilçiliyi isə, 70- ci, xüsusilə 80-ci illərdən etibarən həm bu yeniliklərlə hesablaşmalı, həm də sovet ideologiyası həddlərindən kənara çıxmamalı idi, ona görə də məsələ onunla yekunlaşırdı ki, sovet dilçiliyi yenilikləri müəyyən “ideya-metodoloji qeyd-şərt” ilə qəbul etməli olurdu. Sovet İttifaqı ərazisindəki “millətlər həbsxanası”nda yaşayan xalqların dilləri, mədəniyyətləri, V.A.Zveginsevin dediyi kimi, öz təbii rəngarəngliyində deyil, “sovet xalqı” kontekstində öyrənilməyə görə “sovet məkanı” etnolinqvistika, etnokulturologiya, etnopsixologiya və s. sahələrdə olduğu kimi linqvokulturologiya, linqvopsixologiya və s. multidissiplinar istiqamətlərdə də heç bir uğurlara imza atmadı. Halbuki etnosşünaslıq bütün dünyada XIX əsrin ortalarından etibarən son dərəcə maraqlı elmi nəticələri ilə seçilirdi, belə ki, “Paris, London, Berlin, Nyu-York və s. elm-mədəniyyət mərkəzlərində yaradılan etnoloji cəmiyyətlər həm bu elmin predmeti, digər elmlərlə əlaqəsi, tədqiqat metodları barədə ilkin mülahizələr söylədilər, həm də onun gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirməklə daha geniş yayılmasını təmin etmiş oldular” (Cəfərov, 2016: 3).

Ancaq postsovet dövrünə miras qalmış etnos nəzəriyyələrindən yalnız ikisi barəsində bəhs etmək mümkündür ki, onlardan ən normativi Y.V.Bromleyə mənsubdur. Hər nə qədər normativ səciyyə daşıyıb sovet ideologiyasının tələblərinə cavab versə də Y.V.Bromleyin tərifində etnos öz mədəni səciyyəsi ilə təzahür edir: orada deyilir ki, etnos sözün dar mənasında “insanların yalnız ümumi cəhətləri deyil, həm də mədəniyyətin (dil də daxil olmaqla) və psixikanın nisbi sabit xüsusiyyətlərini ehtiva edən, eləcə də özünüadlandırmada (etnonim) təsbit olunmuş vəhdətini və bütün digər uyğun təşkilatlanmalardan fərqliliyini anlayan (özünüdərk), müəyyən ərazidə mövcud nəsillərərsası sabit birliyi kimi təyin oluna bilər” (Cəfərov, 2016: 6).

Etnos üçün səciyyəvi olan 1)mədəniyyət, 2)psixika, 3)özünüdərk, 4)coğrafiya kimi a)nisbi və b)stabil xüsusi cəhətlər, əslində, onun “ümumi” cəhətlərini təsvir etməyə imkan verən elə əlamətlərdir ki, hər biri etnolinqvistika, eləcə də onun araşdırmalar gedişindəki sonrakı təzahürü olan linqvokulturologiya üçün tədqiqat obyektinə ola bilər. Hətta müəyyən mənada periferiyada yerləşdiyi güman oluna bilər “coğrafiya” da bu mənada maraq dairəsindən nəinki kənarda deyil, əksinə, xalqın dilinin çox zəngin bir qatını təşkil edir.

XX əsrin ortalarından etibarən tədricən öz problemlərini bütöv bir multidissiplinar cərəyan ətrafında birləşdirən linqvokulturologiya özünəməxsus prinsiplərini yeni əsrin əvvəllərindən daha inamla irəli sürməyə başlamışdır. “Praqmalinqvistikaya giriş” müəllifi A.Y.Maslova – yeri gəlmişkən deyək ki, o eyni zamanda “Linqvokulturologiya” dərslisinin (Maslova, 2001) müəllifidir – sosiolinqvistika, psixolinqvistika, koqnitiv linqvistika, etnolinqvistika, paralinqvistika, neyrolinqvistika kimi multidissiplinar elm sahələri içərisində linqvokulturologiyayı da göstərərək yazır:

“Linqvokulturologiya dili mədəniyyət fenomeni kimi öyrənir. dil xüsusi milli mentallığın ifadəsi olaraq çıxış edəndə bu, dünyanın milli dil prizmasından müəyyən görünüşüdür. Həmin elmin tədqiqat predmeti dilin mədəniyyətdə simvolik, etalon, obrazlı- metaforik məna qazanmış və miflərdə, əfsanələrdə, rituallarda, mərasimlərdə, folklor və din diskurslarında, poetik və prozaik bədii mətnlərdə, frazeologiya və metaforalarda, simvol və pəremiyalarda (atalar sözləri və məsəllərdə) və s. əksini tapmış məxsusi insan şüuru nəticələrini ümumiləşdirən vahidlərdir” (Маслова, 2007: 19).

Həmin prizmadan baxdıqda linqvokulturologiyanın bir sıra anlayış və ya konseptləri vardır ki, onların dilin həmin mental sahələrində necə əks olunduğu xüsusi maraq doğurmaqla bu və ya digər xalqın genotipoloji xarakteri barədə mötəbər, elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsəvvür yaradır.

NƏTİCƏ

Linqvokulturologiya öz elmi-metodoloji köklərini etnolinqvistikadan alsa da, keçən əsrin sonlarından başlayaraq müstəqil multidissiplinar sahə kimi linqvistika ilə kulturologiyanın hüdudunda inkişaf etməkdədir. Artıq müxtəlif sistemli dillərə tətbiq əsasında zəngin material bazasına, kifayət qədər geniş tədqiqat texnologiya və üsullarına malik bu sahə Azərbaycanda da öz mövqelərini möhkəmləndirməkdədir. Azərbaycan linqvokulturologiyasının ilk təcrübələri ümumən türk mənşəli Azərbaycan dilinin bu baxımdan bir də ona görə münbit obyekt olduğunu təsdiq edir ki, burada – Azərbaycan dilində həm türk, həm ərəb, həm də fars mənşəli elementlərin çox zəngin linqvokulturoloji əlaqələri mövcuddur. Bu isə tədqiqatçı qarşısında son dərəcə cəzbedici, eyni zamanda sistem-struktur və pragmatik nəzər nöqtəsindən maraqlı bir “mənzərə” yaradır.

ƏDƏBİYYAT

- Abdullayev Ə. (2006). Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: “Sabah”.
- Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. (2019). Dilçilik problemləri. Bakı: “Elm”.
- Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. (2020). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı: “Elm və təhsil”.
- Axundov A. (2006). Ümumi dilçilik. Bakı: “Şərq- Qərb”.
- Boas F. (2013). “Amerika hindu dillərinə dair əl kitabı”na giriş. BakıAzAtam.
- Cəfərov Q. (2020). Ümumi dilçilik müntəxabatı. Bakı: “Elm və təhsil”.
- Cəfərov N. (2016). Etnoloji etüdlər, Bakı: “Elm və təhsil”
- Cəfərov N. (2023). Ümumi dilçilik. Bakı: “Təhsil”.
- Rəcəbli Ə. (2021). Koqnitiv dilçilik. Bakı: “Elm və təhsil”.
- Sössür F. (2018). Ümumi dilçilik kursu. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi.
- Veysəlli F. (2015). Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: “Mütərcim”
- Звегинцев В.А. (1960). Теоретиколингвистические предпосылки гипотезы Сепира – Уорфа. – Новое в лингвистике, выпуск 1, М., изд. иностранной литературы, стр. 111- 134.
- Маслова А.Ю. (2001). Лигвокультурология, М., Академия
- Маслова А.Ю. (2007). Введение в прагмалингвистику, М., «Флинта», «Наука».